

ПОНЯТТЯ СПРАВЕДЛИВОЇ ВІЙНИ ТА ПРАВОВА РЕГЛАМЕНТАЦІЯ ЇЇ ОГолоШЕННЯ В СТАРОДАВНЬОМУ РИМІ

Денисенко В.В., к.і.н., доцент

Запорізький національний технічний університет

Стаття присвячена дослідженню міжнародно-правових звичаїв, які регламентували поняття справедливої війни та процедуру оголошення військових дій у міждержавних відносинах Стародавнього Риму. У роботі розглянуто правові підстави початку війни, способи її офіційного оголошення. Дослідження спирається на широку джерельну базу.

Ключові слова: право війни, оголошення війни, справедлива війна, феціальна процедура.

Денисенко В.В. ПОНЯТИЕ СПРАВЕДЛИВОЙ ВОЙНЫ И ПРАВОВАЯ РЕГЛАМЕНТАЦИЯ ЕЁ ОБЪЯВЛЕНИЯ В ДРЕВНЕМ РИМЕ / Запорожский национальный технический университет, Украина

Статья посвящена исследованию международно-правовых обычаев, которые регламентируют понятие справедливой войны и процедуру объявления военных действий в межгосударственных отношениях Древнего Рима. В работе рассмотрены правовые основания начала войны, способы её официального объявления. Исследование опирается на широкую источниковую базу.

Ключевые слова: право войны, справедливая война, объявление войны, фециальная процедура.

Denisenko V.V. NOTION OF JUST WAR AND LEGAL REGULATION OF ITS DECLARATION IN ANCIENT ROME / Zaporizhzhya national technical university, Ukraine

The article is dedicated to the research of international legal customs, which regulate a notion of just war and a procedure of declaration of military actions in inter-state relations of Ancient Rome. In the paper the legal basis of beginning of war and means of its official declaration is examined.

The research is grounded on wide source base.

Key words: right of war, declaration of war, just war, fetial procedure.

Постановка наукової проблеми, що стосується норм права, які застосовуються в період військових конфліктів, обумовлена досягнутим рівнем розвитку цієї галузі міжнародного права. З другої половини ХХ ст. у документах ООН, дослідженнях юристів-міжнародників активно дискутується питання про норми права, що регламентують військові конфлікти.

У стародавній період відносини війни належали до основних видів міжнародного спілкування. У середовищі перших держав і державних утворень відбулося становлення міжнародно-правових звичаїв щодо процедури оголошення, ведення, закінчення війни. Увага саме до римської міжнародно-правової традиції обумовлена тим, що, за висловом В.Г. Буткевича, «римлянам належить заслуга довести до досконалості розвиток різноманітних міжнародно-правових інститутів, які від них перейме Європа. Римляни впорядкували розуміння міжнародно-правових суб'єктів, джерел, норм тощо. Нарешті, Стародавній Рим дав саму назву міжнародного права, яка після незначних змін увійшла до сучасного вжитку» [1, 67].

Мета статті – дослідити особливості правової регламентації підстав та процедури оголошення війни в Стародавньому Римі.

Війна є зіткненням між двома або більшою кількістю держав, що здійснюється через застосування їх збройних сил з метою переборення одна одної і змушення переможеного визнати умови миру, бажані переможцю [2, 230]. Не зважаючи на досить розвинену систему мирних засобів вирішення міжнародних конфліктів, що існувала в античному світі [3; 4], з огляду на те, що саме війна була визначальним фактором формування і існування Римської держави, слід визнати, що закони війни становили

основу, ядро міжнародного права античної доби. Саме навколо воєн зав'язувалися відносини між державами Стародавнього світу.

Як факт будь-якого спілкування між народами (мирного, торговельного, дипломатичного тощо), факт війни вимагав створення відповідного правового масиву. Наявність як мінімум двох учасників цих відносин вимагала відповідного взаємного визнання чинності норм цього масиву [5, 397], що позитивно відбивалося на формуванні міжнародного права в цілому.

Стосовно визначення ролі війни для держав Стародавнього світу в науці існує два підходи. Перший представлений, наприклад, в роботах В.І. Кашеєва і Ф. Уолбанка: «За весь період римської історії була лише незначна кількість років, коли Рим не вів війни, чи то завойовницької, чи то оборонної. Уся історія Римської держави – це історія війн. Війна була для римлян звичайною річчю, нормальним станом римського суспільства, а військова праця була звичним заняттям для будь-якого римлянина» [6, 129]. «Рим був сильно «мілітаризованою» державою минулого» [7, 227]. Саме військова ідеологія складала основу і римської релігії, і римської держави, і римського менталітету.

З інших позицій до визначення ролі війни підходить О.В. Буткевич. На її думку, війна в стародавній період мала характер тимчасового, а іноді крайнього засобу досягнення міжнародних інтересів. Звернення до воєн не виключалося, але воно не відіграло переважної ролі. Сила війни застосовувалася у двосторонніх відносинах на основі *ad hoc* [5, 395].

Питанням вивчення війни в стародавній період як альтернативи мирним відносинам завжди присвячувалася достатня кількість наукових праць. Проте в більшості з них основна увага приділена дослідженню засобів та особливостей ведення військових дій у Стародавньому Римі [8; 9], у той час, як характеристики звичаєвих та договірних норм, що регламентували початок, припинення військових дій, не приділялося достатньої уваги. Можна лише назвати праці В.І. Кашеєва [6], О.В. Буткевич [5], А. Мішуліна [10], Ю.Я. Баскіна та Д.І. Фельдмана [11].

Більшість відомостей про формування законів і звичаїв війни можна взяти з праць античних істориків – Тіта Лівія [12], Полібія [13], римської політико-правової доктрини – Цицерона [14] та загальнофілософських творів.

Правова регламентація підстав і процедури оголошення війни в стародавніх римлян мала багато спільних рис з тим, що ми спостерігали в греків [15], проте вона була значно більш розробленою, релігійно та філософсько-політично обґрунтованою [11, 34].

Так, римський політик і філософ Марк Тулій Цицерон (106 – 43 рр. до н.е.) визнавав існування права, що регулює відносини між народами, у першу чергу, у контексті війни. «Існує навіть така річ, як право війни (*jus bellicum*)... умови присяги повинні часто додержуватися і по відношенню до суперника... Регул (римський полководець – В.Д.) не мав права порушити умови і угоди, укладені з іноземним противником: римляни мали справу з відкритим і визнаним суперником (Карфагеном – В.Д.), і саме до цієї категорії застосовується *jus fetiale*, так само, як і багато додержуваних правил» [14, Об обов'язностях, 34-40]. Отже, Цицерон відрізняв обіцянку, що дана законному противнику, яку слід виконувати, і обіцянку пірату, яку можна не виконувати, тому що пірат не підпадає під визначення законного противника [16, 66-67]. У римлян сформувалося поняття публічного ворога, тобто такого, який відкрито сам оголошує і веде війну і визнає її закони. Таким не могли бути пірати або бандити, мешканці повсталих колоній, варвари. У цих випадках воєнні дії римлян взагалі не передбачали будь-якої правової регламентації, у тому числі, стосовно оголошення війни, лише питання самозахисту та необхідності [10, 104].

Одне з найважливіших положень старого феціального права полягало в тому, що римляни не починали будь-якої війни, окрім законної і справедливої. Римська формула наголошувала: «*bellum nullum nisi iustum*» – «немає війни, окрім законної». З позицій римської свідомості, Рим не міг вести несправедливі війни. Значний інтерес становить питання, що саме римляни розуміли під «законною» війною. Справедливою Цицерон вважав будь-яку війну, що відповідає інтересам і безпеці римського народу. Різниця між справедливими і несправедливими війнами мала чисто формальний характер. Справедливою могла бути лише така війна, яку ведуть після пред'явлення вимог або попереднього її оголошення [14, Об обов'язностях, 36]. Законною і справедливою війну робила не поважна причина (наприклад, самооборона) для її оголошення, а вимога попереднього виконання релігійних обрядів. Тобто війна повинна була підготовлена процесуально, виконані всі формальні релігійні обряди, проголошені усі магічні формули. Саме в цьому випадку війна вважалася законною.

З іншого боку, А. Мішулін стверджує, що поняття правомірної війни для римлян передбачало не лише виконання релігійних обрядів, але і наявність певних законних підстав і мотивів, при розгляді яких феціали були судьями, і на їх рішення не подавалося апеляції [10, 103]. У міжнародній правосвідомості стародавніх народів поняття війни пов'язується з необхідністю не лише суворого регламентування її ведення, а й чіткого визначення випадків, у яких правомірно вдаватися до воєнного розв'язання конфлікту.

О.В. Буткевич констатує, що вже в стародавній період почала формуватися концепція воєнних репресалій. Велика кількість воєн стародавнього світу являла собою акти репресалій проти держав – порушниць міжнародних угод, зобов'язань, васалів, що порушили клятву вірності. Розрізняли поняття завойовницької війни та карального походу. Воєнні репресалії в стародавній період являли собою розвинутий інститут права війни. Доказ цього – чіткий поділ можливостей і засобів ведення війни, що могли бути застосовані у випадку воєнної кампанії завойовницького характеру та у випадках репресалій. Воєнні санкції є головним видом і складовою міжнародної відповідальності.

Зважаючи на поширену практику грабіжницьких нападів, піратства, особливо в регіоні Середземномор'я, що мали характер «міжнародного бандитизму» і звичайно виходили за межі окремих держав, воєнна боротьба з такими нападами державної влади також могла виходити за ці межі, а воєнні операції проти піратів і бандитів переміщувалися з території однієї держави до іншої [5, 402-403]. Проте, крім об'єктивної потреби в боротьбі з «міжнародними бандитами», війни часто лише виправдовувалися каральними мотивами, а насправді були завойовницькими чи іншими акціями на захист власних інтересів держав.

У стародавній період сформувався звичай виправдовувати насильницькі вчинки щодо території іншої країни не лише застосуванням санкцій, а й добродійними цілями (наприклад, визволенням місцевого населення від тиранії) – інститут, що в новітній час отримав назву гуманітарної інтервенції [5, 404].

Ймовірно, першим звичаєм ведення війни і першою вимогою справедливої війни було її обов'язкове оголошення. Саме в правовій практиці Риму оголошення війни набуло досконалості. Оголошення війни, як і поняття справедливої війни, з часом втратило суто релігійні риси і стало інститутом позитивного міжнародного права. У Стародавньому Римі оголошення війни являло собою позитивний односторонній акт держави, і недотримання його умов, як і порушення договірних зобов'язань, тягло за собою правові санкції [5, 408]. Оголошення війни мало місце, як правило, при завойовницьких походах. У разі воєнних репресалій війну не оголошували взагалі або її

оголошення передбачалося актом, який порушила сторона, що проти неї застосовувалися санкції.

Перед оголошенням війни був поширений звичай улагоджувати конфлікт мирними засобами, переговорами. Такі переговори, як правило, провадилися уповноваженими представниками сторін. У Стародавньому Римі функції оголошення війни, укладення миру, договорів про дружбу, союзних договорів, охорони міжнародних договорів, пред'явлення претензій іноземним державам покладалися на спеціальну жрецьку колегію феціалів.

У Римі до офіційного оголошення війни ворожій стороні надавався строк, упродовж якого вона мала повернути збитки, поновити стан, що існував між сторонами до початку конфлікту, чи в інший спосіб задовольнити римську сторону. Лише якщо цього не було зроблено, вдавалися до процедури оголошення війни. У цій процедурі, як і при укладенні міждержавного договору, сторонам надавався час для з'ясування своїх позицій і прийняття рішення.

Цицерон повідомляє, що римський цар Тулл Гостілій встановив правила для оголошення війн. Встановлені норми він релігійно закріпив за допомогою феціального права, згідно з яким, будь-яка війна, яка не була проголошена, визнавалася несправедливою та нечесною [6, 134].

Плутарх приписував царю Нумі Помпілію встановлення в Римі багатьох жрецьких посад, у тому числі, феціалів. За його твердженням, феціали були «охоронцями миру». Вони нерідко відправлялися до кривдників та умовляли їх схаменутися, і лише якщо останні наполягали на своєму, феціали, запрошуючи богів у свідки і закликаючи на себе і свою батьківщину багато жакливих прокльонів у разі, якщо вони помстяться несправедливо, оголошували війну. Всупереч їх волі і без їх дозволу ані простому воїну, ані царю не дозволено братися за зброю: воєначальник мав спочатку отримати від них підтвердження, що війна справедлива, а лише після цього обдумувати та будувати плани [Плутарх, Num., 12, 4-8].

Лівій вважає, що феціальне право введено в Римі царем Анком Марцієм, який «запозичив у стародавнього племені еквіколів те право, яким нині користуються феціали, вимагаючи удоволення – *res repetuntur*» [12, I, 32, 5].

Особлива роль війни в міжнародних відносинах проявляється в Стародавньому Римі в складній релігійній процедурі, що її супроводжувала. Сама процедура оголошення війни в Римі мала багато релігійних рис, була тісно пов'язана з цілою низкою релігійних обрядів і формальностей, сумлінне виконання яких зумовлювало прихильне, милостиве ставлення богів до римлян. З дозволу богів війна здійснювалася, і за їх допомоги вона велася. Виправдання воєн релігійними цілями є не лише наслідком впливу релігії, а й певним бажанням правового оформлення інституту воєн [5, 420].

Процес оголошення війни складався з декількох стадій [12, I, 24].

1. Спочатку до кордонів держави-супротивника надсилали членів жрецької колегії феціалів. *Pater patratus* (буквально – «батько батьків», головний із жерців-феціалів), який ніс траву, вирвану з коренем на Капітолійському пагорбі, констатував перед богами несправедливість іншого народу і вимагав удоволення – *res repetere*, посилаючись на авторитет богів. Біля кордону того народу, від якого вимагали удоволення, жрець промовляв: «Почуй мене, Юпітере, почуйте мене боги кордонів; хай почує мене і Священний оракул права. Я – вісник усього римського народу, за правом і честю прийшов я послом, і словам моїм хай буде віра!» [12, I, 32-33; 10, 104]. Далі, перерахувавши всі вимоги, він брав у свідки Юпітера і присягався: «Якщо протиправно і нечесливо вимагаю я, щоб ці люди і речі були видані мені, хай позбавиш ти мене

назавжди приналежності до моєї вітчизни» [12, I, 32, 7]. Це промовлялося неодноразово. По закінченні зазначеної процедури колегія поверталася до Риму.

2. Якщо впродовж тридцяти трьох днів вимоги не були виконані, жерці повторно відправлялися до кордону, де посол здійснював *testatio* або *denuntiatio*, тобто він присягався перед богами, що його справа справедлива та оголошував війну. Лівій наводить таку промову посла: «Почуй мене, Юпітере, і ти Юноно, почуй Квіріне, і всі боги небесні, земні та підземні, – почуйте! Вас я беру у свідки того, що цей народ порушив право і не бажає його відновлювати. Але про це ми, перші та старіші в нашій вітчизні, будемо радитися, яким чином нам здійснити своє право» [12, I, 32, 10]. Після цього *pater patratus* повертався до Риму [11, 34-35].

3. По закінченні зазначеної процедури справа надсилалася до сенату. Феціали доповідали сенату про результати переговорів з противником, зазначали, що всі необхідні обряди і формальності були виконані, і якщо сенат і римський народ будуть згодні, вони оголошать війну, і ця війна буде законною. Збирався сенат та вирішував питання про війну відкритим голосуванням [12, VI, 22, 4; VII, 19, 10]. Лівій наводить промову царя, з якою той звертався до senatorів, і відповідь першого з senatorів про те, що вимоги слід задовольнити «чистою і чесною війною», і на це він дає свою згоду. Так само поіменно зверталися до інших senatorів і вони відповідали. «Коли більшість присутніх приєдналася до тієї ж думки, постановили воювати» [12, I, 32, 12].

Рішенням сенату справа не обмежувалася. Війна вимагала жертв від народу, вона була небезпечною для кожного громадянина. Тому рішення про початок війни передавалося на обов'язкову ратифікацію до народних зборів. З IV ст. до н.е. джерела фіксують багато прикладів участі народних зборів у вирішенні питань війни і миру [12, VI, 22; VII, 19; XXI, 17a; XXIX, 12; XXXIII, 25]. Народ виражав свою волю так само, як і з приводу законопроектів. Рішення було обов'язковим і не підлягало перегляду [10, 105].

4. Якщо рішення було позитивним, феціали приносили священні жертви та втретє відправлялися до кордону. Там *pater patratus* оголошував війну супротивнику. За звичаєм, як повідомляє Лівій, феціал приносив до кордону або спис із залізними вістрями, або деревко з опаленим та скривавленим кінцем. У присутності не менше трьох свідків він виголошував промову такого змісту: «Оскільки народи старих латинів і кожен зі старих латинів завинили та згрішили проти римського народу квіритів, оскільки римський народ квіритів визначив бути війні зі старими латинами, і сенат римського народу квіритів погодився та схвалив, щоб зі старими латинами була війна, через те я і римський народ народам старих латинів оголошую і приношу війну» [12, I, 32, 12-13; 18, 35]. Після цього феціал кидав спис через кордон на територію супротивника.

З часом цей обряд втратив своє значення і зазнав змін. Це зумовлено змінами характеру римської зовнішньої політики. Рим почав експансію в Середземномор'ї і зіткнувся з греками з їх міжнародно-правовими звичаями. Вже наприкінці III ст. до н.е. відбулися зміни у феціальній процедурі. Сенатські послы, легати, зайняли місце священних феціалів і мали право умовного оголошення війни, дозволеного заздалегідь сенатом і римським народом. Таким чином, якщо відповідь на їх *rerum repetitio* була незадовільною, вони відразу могли оголосити супротивнику римське рішення про початок війни [6, 137]. Фактично, з того моменту, як римські послы промовляли останні слова, два народи опинялися у стані війни.

На думку вчених, умовний характер голосування в коміціях з питання оголошення війни підтверджується вже з періоду III Македонської війни (171 – 168 рр. до н.е.), або навіть з періоду II Македонської (200 – 197 рр. до н.е.) [10, 105].

В.І. Кашеев вважає, що зміна феціальної процедури відбулася ще раніше – у 281 р. до н.е., коли консул Л. Емілій Барбул мав право лише умовного оголошення війни, проте розпочав війну з Тарентом [19, Samn., 7, 3; 6, 139].

Практично в цей же час, феціали стали кидати спис не на ворожу територію, а на ділянку нібито ворожої землі в самому Римі, біля храму Белони, що знаходився за міською стіною Риму. Там стояла спеціальна колона війни (*collumnium bellum*). З початку війни і до її закінчення ворота храму Марса залишалися відчиненими. На час миру вони зачинялися [11, 35; 18, 35-36].

Наприкінці республіканського періоду не лише феціали, але й сенат втратив своє значення. Кассій і Лукулл оголошували війну без згоди сенату [10, 105].

Таким чином, основні зміни феціальної процедури полягали в тому, що з практичних міркувань право умовного оголошення війни передавалося легатам, а феціали продовжували в повному обсязі виконувати обряд кидання спису на ворожу територію, не покидаючи Риму. Сама феціальна процедура повністю не була скасована. Відповідно колегія феціалів була фактично відсторонена від прийняття важливих рішень стосовно війни. Це питання відтепер вирішувалося в сенаті. Завдання феціалів зводилося до того, щоб висловлювати компетентну думку з приводу необхідного додержання формальностей оголошення і закінчення війни.

У першій половині II ст. до н.е. змінилися акценти і у військово-політичній діяльності сенату. Тепер особлива увага приділялася не виконанню чітко розробленої процедури оголошення війни, а тому, щоб створити видимість сумлінного ставлення Риму до інших держав. Так, напередодні III Македонської війни (171 – 168 рр. до н.е.) римляни чітко вирішили розпочати війну з македонським царем, «потрібно було лише дочекатися слушного моменту і знайти відповідний привід» [13, XXXVI, 1b, 1-3].

Стан війни призупиняв із ворожою стороною торгівлю, договори, дипломатичні зносини і надавав право брати її жителів у полон чи вбивати, майно конфісковувалося чи знищувалося.

Отже, право війни в Стародавньому Римі мало філософське і політичне обґрунтування. Основними його рисами можна визначити наступні. По-перше, велика роль релігії спочатку і поява згодом концепції справедливої війни свідчать про особливе ставлення стародавніх римлян до війни. Для оголошення війни характерний значний релігійний формалізм, бажання закріпити існуючі норми, надати їм додаткових гарантій.

По-друге, міжнародно-правовій практиці Риму відомий поділ супротивників на тих, кого розглядали як суб'єктів міжнародного права, і відповідно додержувалися у відношенні до них встановлених правил, і тих, хто міжнародної правосуб'єктності не мав, а відповідно, стосовно них не поширювалася вимога виконання визнаних законів війни та її оголошення.

По-третє, рішення про оголошення війни з боку Риму до початку імперського періоду підлягало обов'язковій ратифікації народними зборами.

Таким чином, війни Стародавнього Риму ілюструють міжнародні правила ведення воєн, що існують у наш час: правила, що визначають типи противників, ті, що визначають обставини, котрі встановлюють норми і засади для початку і закінчення воєнних дій, навіть правила оголошення війни незаконною.

ЛІТЕРАТУРА

1. Буткевич В.Г., Мицик В.В., Задорожній О.В. Міжнародне право. Основи теорії / За ред. В.Г. Буткевича. – К.: Либідь, 2003. – 608 с.
2. Опенгейм Л. Международное право. – М.: Ин. Лит., 1949. – Т. 2., полутом 1. – 440 с.

3. Денисенко В.В. Міжнародний арбітраж у зовнішній політиці Риму (III – II ст. до н.е.) // Держава і право. Вип. 40. – К.: Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2008. – С. 515 – 521.
4. Денисенко В.В. Посередництво як засіб римської зовнішньої політики // Запорізькі правові читання: Тези доповідей щорічної міжн. науково-практ. конференції. – Запоріжжя: ЗНУ, 2008. – С. 33-35.
5. Буткевич О.В. Міжнародне право Стародавнього світу. – К.: Україна, 2004. – 864 с.
6. Кашеев В.И. Эллинистический мир и Рим. – М.: «Греко-латинский кабинет» Ю.А. Шичалина, 1993. – 368 с.
7. Walbank F.W. The Hellenistic world. – Cambridge: Camb. Univ. press, 1993. – 288 p.
8. Голицынъ Н.С. Военная история древнихъ временъ (323 – 218 г. до Р.Х.). – Пб., 1873. – 250 с.
9. Дельбрюк Г. История военного искусства в рамках политической истории. – М.: Госуд. военное издательство, 1936. – Т. 1. – 464 с.
10. Мишулин А. Объявление войны и заключение мира у древних римлян // Исторический журнал. – 1944. – №10-11. – С. 103-113.
11. Баскин Ю.Я., Фельдман Д.И. История международного права – М.: Межд. отношения, 1990. – 206 с.
12. Ливий Тит. История Рима от основания города. – М.: Ладомир, 2002. – Т. 1. – 702 с.; Т. 2. – 810 с.; Т.3. – 794 с.
13. Полибий. Всеобщая история. – СПб.: Наука, 1994-1995. – Т. 1. – 496 с.; Т. 2. – 422 с.; Т. 3. – 382 с.
14. Цицерон. О дружбе. Об обязанностях. О старости. – М.: Наука, 1968. – 236 с.
15. Денисенко В.В. Право війни у Стародавній Греції // Держава і регіони. Серія: Право. – 2008. – № 1. – С. 14-18.
16. Мережко А.А. История международно-правовых учений. – К.: Таксон, 2006. – 492 с.
17. Плутарх. Сравнительные жизнеописания. – М.: АН СССР, 1963-1964. – Т. 2. – 548 с.
18. Левина Л.Н. История международного права. – М.: Издательство «Экзамен», 2006. – 158 с.
19. Аппиан Александрийский. Римская история. – М.: Ладомир, 2002. – 880 с.

УДК 336.11 (477) „1918”

СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТОК ФІНАНСОВОЇ СИСТЕМИ ЗА ДОБИ ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ

Середа А.М., к.і.н., доцент

Запорізький національний університет

У статті проаналізовано становлення фінансової системи в Українській Народній Республіці доби Центральної Ради (1917 – 1918 рр.) та створення національної грошової системи. У хронологічній послідовності в роботі зроблений комплексний аналіз фінансової політики, що проводила Центральна Рада, а згодом й її уряд, а саме: започаткування карбованця,